

BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN
VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

VI (1988) 1

APA - HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSEN

BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN
VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

VI (1988)

APA-HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSEN

BATAVIA ACADEMICA
BULLETIN VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

JAARGANG VI (1988) (2 afleveringen)

★ ★ ★

REDACTIE

J.A.H. Bots, R. Feenstra, W. Th. M. Frijhoff,
A.M. Luyendijk-Elshout en C.M. Ridderikhoff

REDACTIE-SECRETARIAAT

J.A.H. Bots, Erasmusplein 1, Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen

SECRETARIAAT-WERKGROEP

Mevr. C.M. Ridderikhoff, Marijkestraat 79,
1111 EJ Diemen, tel. 020 - 995302

★ ★ ★

Contributie: lidmaatschap van de Werkgroep f 25,-; studenten f 17,50. Het lidmaatschap van de Werkgroep geeft recht op het Bulletin.
Alle betalingen op bankrekeningnummer 42 60 49 519 van de Amro-bank te Rotterdam (postgiro van de bank: 3016), ten name van de Stichting Batavia Academica.

★ ★ ★

Prijs per jaargang voor bibliotheken en instellingen f 25,-; losse nummers f 15,-

(exclusief BTW)

Besteladres:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

© 1988 Holland University Press bv, Amsterdam & Maarssen

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd of openbaar gemaakt door druk, fotodruk, fotocopie, microfilm, of op andere andere wijze, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be translated or reproduced in any form by print, photoprint, photocopying, microfilm, or any other means, without the written permission from the publishers.

ISSN 0168-7212

BATAVIA ACADEMICA VI (1988) 1

NICOLINE HOOYMANS

HENNERT INZAKE DE ZEDEN*

Inleiding

Johan Frederik Hennert (1733-1813) moet in zijn tijd bekend geweest zijn onder het Utrechtse publiek; hij was het doelwit van patriottische verdachtmakerij, zonder dat de aanvallers het nodig vonden zijn naam te noemen. Bij zijn studenten was hij geliefd genoeg om door hen verdedigd (en vereeuwigd) te worden.¹ Een onbekend gebleven auteur droeg een vriendelijk plagende komedie aan hem op² en zelf liet hij zich ook niet onbetuigd op het literaire vlak. Hij schreef één van de opmerkelijkste biografieën van zijn tijd bij de posthume uitgave van de gedichten van zijn eerste vrouw.³ Als wiskundige stelde hij talloze publicaties op zijn naam, die een vrij hoog

*) Dit artikel is tot stand gekomen op initiatief van prof. dr. J. M. Petry.

1) De kwestie is deze. Het Utrechts stadsbestuur was in patriotse handen gevallen, op de Utrechtse heuvelrug lagen prinsgezinde troepen, en Hennert toonde zich binnen de stadswallen openlijk prinsgezind. In de *Haagsche correspondent*, 40 (eind 1786), 216 verscheen een smakeloze advertentie, waarin Hennert beticht werd van spinozisme - ook in die tijd geen aanbeveling -, van een bedenkelijke religieuze overtuiging, van slechte zeden en van prinsgezindheid. Hennert voelde zich bedreigd en liet de curatoren weten te willen vertrekken. Zijn studenten plaatsten een tegenadvertentie in de *Utrechtsche Courant*, 14 (1787, 31 januari), waarin zij verklaarden dat Hennert hen altijd goed en gedegen onderwijs had gegeven en hun zowel de godsdienst als de zuivere zeden had aangeprezen. Toen Hennert in 1787 naar Hanau (Duitsland) vertrok, boden zijn studenten hem een gipsen borstbeeld aan om hem hun erkentelijkheid te tonen. Pas na de machtswisseling in datzelfde jaar keerde Hennert op verzoek van de Utrechtse Universiteit terug.

2) Het gaat hier om de komedie *Le bel Esprit. Comédie en trois actes* (Utrecht 1766). Dit boek is lang onvindbaar geweest, doch één exemplaar heb ik kunnen traceren, namelijk in de UB te Amsterdam, sign. 2762 G 44. Om verschillende redenen ben ik er niet van overtuigd dat Hennert deze komedie zelf schreef, zoals Nieuwenhuis en Bos (zie nn. 8 en 4) aannemen, maar dat het om een stuk gaat dat voor Hennert opgevoerd werd, gelijk op de titelpagina staat.

3) P. J. Buijsters, 'Petronella Johanna de Timmerman (1724-1786). Een vrouw van de verlichting', *Literatuur, Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, 1 (1984), 19-21. Buijsters noemt Hennerts biografie: 'Dat is namelijk een van de allermerkwaardigste geschreven portretten van een vrouw uit de 18e eeuw, niet alleen binnen de Nederlandse literatuur maar zelfs internationaal gezien. Het is een menselijk document van de eerste orde', p. 19.

niveau hadden.⁴ Zijn didactische opvattingen waren theoretisch uitgewerkt in zijn zedenleer en praktisch uitgevoerd in het wiskunde- en filosofieonderwijs dat hij gaf. Een man die door zijn oorspronkelijk karakter en onafhankelijke opstelling zich hartstochtelijke vrienden én vijanden maakte. Kortom: iemand die het verdient aan de vergetelheid ontruikt te worden.

Hennert was hoogleraar aan de Utrechtse Universiteit (van 1764 tot 1805) in de wis- en sterrekunde en de filosofie. De felheid van zijn karakter is niet af te leiden uit zijn filosofische inzichten: Hennert is eerder eclecticus dan oorspronkelijk denker, hij voegt liever samen dan dat hij bestaande systemen omverwerpt, hij geeft liever praktische wenken dan dat hij metafysische stelsels opbouwt: 'Niets schijnt mij gewigtiger in de Wijsgeerte te zijn, dan schijnbaar verschillende verklaringen, omtrent een en dezelfde zaak, op eene gemakkelijke wijze, over te brengen en van één beginzel afhankelijk te maaken'.⁵

Uit de vele publicaties van Hennert op het gebied van de filosofie (zijn artikelen met betrekking tot de wis- en sterrekunde laat ik hier buiten beschouwing) is zijn voorliefde voor de ethiek af te leiden. Hennert geloofde in het bestaan van een ingeschapen zedelijk gevoel, te lokaliseren in het hart; de uitwerking van dit idee bracht hem op kennistheoretische (zij-)paden en voerde hem tot voor ons curieuze onderwerpen, zoals de gelaatkunde.⁶ Voor dit artikel baseer ik mij voornamelijk op de zes delen *Uitgeleezene Verhandelingen*⁷ die hij

4) H. J. M. Bos, 'Johan Frederik Hennert, Wiskundige en filosoof te Utrecht aan het einde der achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschap, wiskunde en techniek* (7), 1984, 19-31. 'We kunnen concluderen dat Hennerts onderzoek internationaal gezien op redelijk niveau stond', p. 24.

5) 'Aanmerkingen, omtrent de overeenkomst der verklaringen, van *Cartesius*, de *Pouilly*, *Sulzer* en anderen, betreffende den oorsprong van het genoegen en de aangename aandoeningen', *Uitgeleezene Verhandelingen over de wijsgeerte en fraaje letteren getrokken uit de werken der koninglyke Akademie der Weetenschappen te Berlijn*. Uit het Fransch vertaald. Met bijvoegsels vermeerderd door Joh. Fred. Hennert (Utrecht 1780-1795), deel I, p. 393.

6) Joh. Fred. Hennert, *Redevoering over de gelaatkunde*. Uitgesproken op den 11 April 1782 bij het nederleggen van het bestuur der Hooze Schoole. Uit het Latijn vertaald door J. D. Blassiere, Utrecht 1783. In Hennerts tijd was de gelaatkunde een gebruikelijk onderdeel van de filosofie. Zie bijvoorbeeld J. C. Lavater, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (4 dln., 1775-1778).

7) Hennert schreef een voorwoord op elk deel (dat steeds korter werd; het eerste deel kreeg een voorwoord van 26 pp., in het zesde deel omvatte het slechts 4 pp.), waarin hij behalve zijn dankbetuiging aan de studenten, ook wat persoonlijke opmerkingen plaatste. Hij schreef in totaal acht essays in de *Uitgeleezene Verhandelingen* zelf (titel zie n. 5), over onder meer het spinozisme, het atheïsme en de vrijheid.

redigeerde, op de uitgewerkte collegedictaten die zijn leerling Spaan onder de titel *Lessen*⁸ uitgaf en op Hennerts geschrift *De sensu morali*⁹, waarvoor hij in 1773 een prijs van het Stolpiaans legaat ontving. In deze boeken komen zijn ethische opvattingen expliciet aan de orde.

Didactiek

Hennert vatte zijn onderwijzende taak serieus op. Bij zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in de wiskunde en de filosofie te Utrecht in 1765, hield hij een rede, getiteld *Discours sur la nécessité qu'il y a de joindre l'étude des Mathématiques à une bonne éducation*¹⁰, waarin hij uiteenzette welke rol het onderwijs kan spelen in het leven van de jeugd. De gaven van de jeugd gaan vaak verloren door een verkeerde opvoeding: eerst bestormd door een leger bandeloze nietsnutten via lichtzinnige Franse lectuur, worden de jongelingen later met te veel geld en te weinig discipline losgelaten op de universiteiten, waar zij overspoeld door een vormeloze massa onnutte kennis, zitten te suffen in de banken. Een decadent leven ondermijnt de geest, terwijl studie het verstand scherpt en sterkt in zijn functie van meester over de zinnen. Vooral het wiskundeonderwijs is van belang bij het leren helder te denken: uit een vermenging van ideeën komen de oordelen en redeneringen voort en om daar een goede analyse van te kunnen maken, moet men een helder begrip hebben van elk onderdeel, gelijk nodig is voor het vatten van wiskundige onderwerpen. Bij de samenstelling van het onderwijsprogramma dient gelet te worden op de praktische waarde die het heeft met betrekking tot het toekomstig beroep van de student.

Wat betreft het filosofieonderwijs gaf Hennert naast 'hoorcolleges' waarin hij de stof op dicteersnelheid voorlas, ook 'werkgroepen' voor de meer begaafde en ijverige leerlingen. De *Uitgeleezene Verhandelingen*, waarin opstellen zijn opgenomen van diverse filosofen, zijn in zo'n werkgroep door de studenten vertaald. Soms schreef Hennert een inleiding op een groep opstellen. Het vertaalwerk moest de stu-

8) J. F. Hennert, *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte*. Uit het Latijn vertaald, bijeenverzameld en met aanmerkingen vermeerderd door G. C. Spaan, Leiden 1819-1822, 3 dln. Hierin J. Nieuwenhuis, 'Redevoering, Over het leven en de wijsgeerige verdiensten van wijlen den hoogleeraar J. F. Hennert', pp. IX-LXXII.

9) *Dissertatio de sensu morali, ad clarissimos Legati Stolpiani oratores* (1773). Mijn dank gaat uit naar drs. R. Hochscheid voor zijn onmisbare steun bij het vertalen van dit werk.

10) Jean Frederic Hennert, *Discours sur la nécessité qu'il y a de joindre l'étude des mathématiques à une bonne éducation*. Traduit du Latin (Utrecht 1766).

denten oefenen in het helder stellen, de door Hennert geselecteerde essays waren naar zijn oordeel voorbeelden van goed beargumenteerde en geformuleerde denkbeelden. Vanzelfsprekend was het ook een manier van kennisverwerving. Het concrete resultaat van de werkgroepen zal voor de studenten een stimulans geweest zijn.

Hennert was al enkele jaren bezig dit soort onderwijs te geven, toen op de universiteit een discussie losbrak over onderwijsvernieuwingen. Hennert merkt er spottend over op dat men opeens de mond vol had van 'project-maaken'.¹¹ Dat is in 1784. De discussie over onderwijsmethoden groeide uit tot een controverse tussen Hennert en zijn collega in de experimentele fysica, J. Th. Rossijn.¹² Rossijn was in 1775 te Utrecht benoemd; hij was een late vertegenwoordiger van de proefondervindelijke wijsbegeerte¹³ en in meer dan één opzicht Hennerts tegenpool.¹⁴ Rossijn had achter Hennerts rug om geklaagd bij de Utrechtse curatoren over diens onderwijs. Het niveau zou te laag zijn en Hennerts onderzoeksresultaten te gering. Dat was natuurlijk een weinig elegante wijze van doen, maar eerlijkheidshalve moet gezegd worden dat althans naar onze smaak Hennerts reactie ook niet al te sympathiek was: hij publiceerde een pamflet, getiteld *Influenza*¹⁵ waarin een patiënt, besmet met griep, opgevoerd werd. De metafoor is duidelijk: iemand die (valse) kritiek levert, kan besmettelijk zijn en moet behandeld worden. De behandeling bestaat uit een juiste voorlichting, en dat maakt de waarde uit van dit geschrift: Hennert vertelt uitgebreid hoe zijn wiskundeonderwijs ingericht was.

Hij begon zijn wiskundeonderwijs met hoorcolleges over de elementaire wiskunde (meetkunde uit de eerste zes boeken van Euclides, lineaire vergelijkingen en rekenkunde), waarbij hij voorlas uit de door hem speciaal voor het onderwijs geschreven *Cursus matheseos*.¹⁶ De kennis die de studenten daarbij opdeden was voor de meesten vol-

11) Uit het voorwoord bij het vierde deel van de *Uitgeleezene Verhandelingen*.

12) Dat wil zeggen: het is alleszins aannemelijk dat de controverse tussen Hennert en Rossijn was. Rossijn had in 1784 de curatoren gevraagd wiskundeonderwijs te mogen geven. Ik verwijs hier naar Bos, nn. 4 en 5.

13) Ferd. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland, Tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959), 248.

14) Bos, p. 24, '(...) dat Rossijn een "fijne" was en hij (Kernkamp) noemt Hennert een "spotzieke scepticus"'. Bos verwijst hier naar G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit 1636-1936* (Utrecht 1936), deel 1, p. 357.

15) J. F. Hennert, *Bijzondere uitwerkwelen van de Influenza, en de geneesmiddelen tegen die besmettelijke ziekte, tot waarschuwing van veelen* (Utrecht 1785).

16) J. F. Hennert, *Elementa matheseos purae* (3 dln.), (Utrecht 1766-1768).

doende voor zowel hun latere praktijk als voor het volgen van Rossijns vak experimentele natuurkunde. De teruglopende belangstelling van de kant van de studenten bewees ook dat hun belangstelling niet veel verder reikte dan deze stof. Daarna gaf hij een 'privatissimum' voor een kleine groep geïnteresseerde en meer begaafde studenten, met wie dan logaritmen, differentiaal- en integraalrekeningen e.d. werden behandeld. In deze werkgroepjes werd door Hennert niet voorgelezen uit het leerboek, maar men sprak met elkaar over de stof, over de gemaakte opdrachten, er was gelegenheid tot het stellen van vragen en het leveren van kritiek. Om de stof niet te theoretisch te laten zijn, hadden de opdrachten en voorbeelden zoveel mogelijk betrekking op de praktijk, op (de werking van) molens, hefbomen, fortificaties, vallende lichamen etc., waarbij men soms de apparaten en gebouwen 'in het veld' ging bekijken.

Hennerts kritiek op het onderwijssysteem, dat te veel onnutte kennis opleverde, te weinig praktijkgericht was en door de zeden van de studenten niet te sterken, hen verknoeide, zette hij om in een moderne onderwijsmethode, waarbij de stof aangepast werd aan de latere beroepsbehoefte van de studenten, en middels voorbeelden en demonstraties toegesneden werd op de praktijk. Theoretisch onderbouwde hij zijn kritiek op het gebrek aan bescherming van de zeden der studenten door een tamelijk uitgewerkte zedenleer.

De zeden

Praktijkgericht onderwijs dat de student tevens oefent in helder denken, logisch oordelen en goed redeneren dient om het verstand te sterken opdat dit een betere leiding zal geven aan het handelen. Hennerts eigen onderwijs blinkt uit in systematiek, terwijl hij met zijn voorbeelden steeds de abstracte onderwerpen tot praktische problemen herleidt. En dat niet zonder gevoel voor humor. Zo behandelt hij bijvoorbeeld op een nogal droge, systematische wijze de liefde, om zonder verandering van toon als volgt verder te gaan:

'De liefde inzonderheid tot de schoone sexe doet de oogen strak boven de oogleden uitsteken, en sterk glinsteren; zij onsteekt het met bloed opgevulde gelaat, opent den mond, in welks hoeken vouwen ontstaan; doet het bovenste gedeelte der wangen zwellen; terwijl hetzelfde het andere gedeelte der wangen, het naaste bij de onderkaken gelegen, van één scheidt, en eenigermate uitholt'.¹⁷

17) *Lessen*, deel 3, pp. 147/8.

Waarbij ik mij voorstel dat de dan dik zestigjarige filosoof zelf ook met twinkelende oogjes en een brede grijns, de reactie van zijn studenten afwachtte.

Zoals gezegd was Hennert van mening dat de mens een ingeschapen zedelijk gevoel heeft. 'Zeden' is een wat ruimere term dan 'ethiek', het omvat ook de esthetiek. Dit zedelijk gevoel maakt het mogelijk goed en kwaad, mooi en lelijk te onderscheiden. Het verstand is in dezen afhankelijk van het gevoel. De informatie die het verstand ontvangt via de zintuigen omvat namelijk enkel de primaire eigenschappen van de objecten, en niet de normering ervan. De taak van de rede is om de middelen te vinden om een gesteld doel te bereiken. De rede wikt en weegt, analyseert en oordeelt op grond van zintuiglijke waarnemingen (die het denken ook initiëren) én op grond van de informatie die het zedelijk gevoel geeft in de vorm van een normering. Wanneer uit deze elementen een gedachte is voortgekomen, treedt de wil als intermediair tussen denkbeeld en handeling op, waarbij Hennert de wil afhankelijk van het denkbeeld, en daarmee van de ratio stelt: we kunnen niets willen '(...) dan hetgeen waarvan wij reeds een denkbeeld hebben'.¹⁸ Inzake de zeden komt daar nog een aspect bij: het zedelijk gevoel geeft niet alleen helder door wat goed of kwaad, afkeurenswaardig of eerbaar is, maar ook dat het goede aangenaam is. Daarmee heeft de mens drie essentiële onderdelen van de ethiek in zich verenigd: het zedelijk gevoel als maatstaf voor goed en kwaad, de ratio die middelen vindt en de wil bestuurt om een gesteld doel te bereiken en het plezier als zingevend principe. En daarmee zijn de vragen: wat is het goede, hoe wordt het goede bereikt en waarom moet het goede nagestreefd worden, te beantwoorden.

Gezien bovenstaande niet-rationele elementen in het beoordelen van morele kwesties, zal een strikt rationele theorie over ethiek en esthetiek tekortschieten. Maar overhellen naar een non-rationele benadering doet Hennert zeker niet. Daarvoor spelen te veel utilistische overwegingen naast pragmatische elementen, een te grote rol in zijn gezond verstand redeneringen.

In het artikel 'Over de natuur van het zedelijk gevoel'¹⁹ geeft Hennert niet alleen een toelichting op zijn ethische inzichten, maar

18) 'Gedagten over de vrijheid der ziel, Bijzonder over de zedelijke vrijheid', *Uitgelezenen Verhandelingen*, deel 2, 392-447, p. 410.

19) 'Over de natuur van het zedelijk gevoel', *Uitgelezenen Verhandelingen*, deel 4, 340-407.

brengt bovendien in praktijk wat naar zijn mening de taak van de filosofie is (compatibel maken en samenvoegen van verschillende opvattingen) en van de zedenleer (een richtlijn geven voor het handelen). In dit artikel tracht hij de theorieën van George Campbell, Francis Hutcheson en Adam Smith, die als verklarend beginsel voor het zedelijk gevoel respectievelijk de eigenliefde, de algemene welwillendheid en de sympathie aannemen, te verenigen. Hennerts samenvatting van deze drie theorieën komt hierop neer, dat door de eigenliefde de mens gericht is op vervolmaking, wat hem onder meer aanzet tot op anderen gerichte weldaden. De lof die men daarmee oogst, streelt de eigenliefde weer. Dankzij de welwillendheid kan de mens onbaatzuchtig handelen, hetgeen de mens verheft en de eigenliefde in toom houdt. De sympathie tenslotte is het element van de menselijke relaties. Door de sympathie wordt de welwillendheid, die in principe op iedereen gericht is en als zodanig nooit bevredigd kan worden, beperkt tot een kleine groep mensen. De eigenliefde zoekt vrienden, de welwillendheid maakt ons tot vrienden en de sympathie onderhoudt de vriendschapsbanden.

Hoewel het zedelijk gevoel een functie is van de ziel, moet de zedenleer zich niet alleen op het gevoel baseren maar ook op de rede. Dan levert zij namelijk de kennis op die nodig is om de welwillendheid en de sympathie te ontwikkelen en sturen (de eigenliefde behoeft volgens Hennert niet ontwikkeld te worden, daarvan heeft ieder genoeg). De welwillendheid bevordert men met de rede, goede voorbeelden en onderwijs. De sympathie kan ook ontwikkeld worden, al hangt dat samen met de gevoeligheid van het individu, maar het luisteren naar mooie gedichten en het zien van goed toneel kan van nut zijn.

Het is jammer dat Hennert zijn eigen ideeën die verborgen liggen in de wijze waarop hij andere filosofen bespreekt, niet verder heeft uitgewerkt. Want hoewel Hennert Campbells 'eigenliefde' als verklarend principe aanvaardt, spreekt hijzelf van een weer dáár achterliggend principe, namelijk het streven naar volmaaktheid. Zo ook ten aanzien van Hutchesons welwillendheid: de drijfveer daarvan is de liefde, zegt Hennert. Misschien dat de veelzijdigheid van Hennerts belangstelling een dergelijke nadere uitwerking in de weg stond. Misschien ook moeten we de charme van deze filosoof juist in zijn veelzijdigheid zien. Het wordt in elk geval tijd dat er een publicatie over Hennert tot stand komt waarin recht gedaan wordt aan de verscheidenheid: de 'professorenstrijd' tussen hem en Rossijn, zijn be-

schouwingen over Spinoza, zijn ideeën over Kant, zijn aforismen, de verhandeling over de gelaatkunde, over de 'geldnegotiatie', de ophaalbruggen en vestingwerken, over vele wiskundige problemen, over sterrekunde, de politieke perikelen, zijn huwelijksleven en al die andere interessante aspecten van Hennerts turbulente leven.

MARC WINGENS

DEVIANT GEDRAG VAN STUDENTEN:

VERKRACHTERS IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

'...Na dat sij dat enorme en vuyle fait hadden bedreeven hebben sij kunnen goedvinden Johanna Lipsius met haar viere te brengen na de slijpsteen van de timmerman van Soest, dat hij Ingedaagde, en sijn Complicen Johanna Lipsius (na dat een off twee van haar luyden eerst haar rocken van agteren hadde opgeligt, en om haar middel gelegd) hebben opgenomen, en vervolgens met haar bloote billen hebben geset, op de slijpsteen van de timmerman van Soest met de rugge na de muyr toe, houdende twee van haar luyden Johanna Lipsius bij de armen, en hoeft vast, dat hij Ingedaagde en sijn Complicen daarop hebben geresolveert de steen om te draayen, rapende een van haar luyden Johanna Lipsius de rocken van voorsz. op, om bij het ijser van de slijpsteen te komen, dog dat sij met het omdrayen van de steen niet hebben kunnen teregt raaken, omdat de kruk daar niet aan was, hebbende eenige van de studenten haar beenen in de hoogte opgeligt, terwijl sij op de slijpsteen sat, en verders soo mishandelt dat sij flauw wierd ...'.¹

Dit overkwam de Leidse Hanna Lipsius op de avond van 7 november 1726. Het is slechts een klein gedeelte van het vermaak dat vier studenten zich die avond urenlang gunden door het meisje op vele manieren te misbruiken. Het citaat is een fragment uit het betoog van mr. Willem van Zanen, de Leidse schout, in zijn hoedanigheid van openbare aanklager of promotor van de Leidse academie, dat hij een half jaar later hield voor de academische vierschaar alvorens zijn eis tegen de - voortvluchtige - daders te formuleren.

Het proces tegen de vier studenten die terechtstonden wegens het seksueel mishandelen en verkrachten - het 'enorme en vuyle fait' waarmee het citaat aanvangt - van Hanna Lipsius is het meest uit-

1) Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief der Academische Vierschaar van de Universiteit te Leiden (AAV), inv. nr. 14, fol. 164.

voering van de in totale 43 criminele processen die ik aan het bestuderen ben. Niet allemaal – maar wel voor het grootste deel – zijn het processen inzake seksuele misdrijven. Zij zijn in de loop van de bijna 250 jaar dat er in de Nederlandse Republiek academische rechtbanken bestonden, voor die vierscharen gevoerd.

De 43 criminele processen vormen de hoofdbron bij het onderzoeken van de seksualiteit van de studenten in de Republiek. Is het niet eenzijdig hiervoor processen inzake – voornamelijk – seksuele delicten als hoofdbron te gebruiken? Tenslotte lijken ze ons uitsluitend een blik te gunnen op uitzonderlijke en afwijkende vormen van seksueel gedrag en ons verre te houden van het doorsnee-gedrag van de meerderheid, in dit geval de meerderheid van de studenten. Een verkrachting van een meisje dat 's avonds met haar vader aan het wandelen is en bij hem vandaan wordt gesleurd, het aanranden van een dienstmeid die laat over straat moet om thuis te komen, blijkbaar beschouwden de zeventiende- en achttiende-eeuwers dergelijke vergripen als afkeurenswaardig gedrag. Over het uitzonderlijke en afwijkende karakter hiervan zegt dit echter niet veel. Niemand kan ons vertellen of het bij die enkele verkrachting of aanranding die dank zij die aanklacht onder onze ogen gekomen zijn, gebleven is, en dat laatste lijkt erg onwaarschijnlijk. Bovendien zegt het feit dat een dergelijk delict werd aangebracht evenmin veel over de mate van afkeurenswaardigheid, want met welk vonnis werd een proces uiteindelijk beslecht, wat was de strafmaat, als het al tot een feitelijke rechtszaak kwam?

Op dit punt dient ook onmiddellijk de aard van de rechtbank aan de orde te komen, in dit geval de academische vierschaar, een paternalistische instelling die willens en wetens aan klassejustitie deed: 'jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid' mochten namelijk 'om... reden van staatsbelang'² niet met een strenge maat worden gemeten, omdat dit de goede naam, de eer en de carrière van de student, die later een der steunpilaren van de samenleving moest worden, alsmede van diens familie, zou kunnen schaden. De daders werden dus in principe bevoordeeld. Maar anderzijds zou het vaderlijke karakter van de universitaire rechtbank naast een milde beoordeling van de delicten extra aandacht voor specifieke morele kwesties met zich hebben kunnen meebrengen, en dus voor het seksueel gedrag.

2) Rijksarchief in Friesland (RAF), Archiven van de Universiteit te Franeker (AUF), inv. nr. 146, fol. 109.

Keren wij terug naar het uitzonderlijke en afwijkende. Ondanks het bovengenoemde tegenargument mogen we toch aannemen dat men seksuele vergripen tot op bepaalde hoogte als zodanig beschouwde, wilde het tot een proces komen. Zijn deze processen op zichzelf al interessant, interessanter nog worden ze door het zicht dat ze ons gunnen op de 'normale' seksualiteit op een bepaalde plaats, in een bepaalde periode. 'Normaal' dient hier tussen aanhalingstekens te worden gezet, want wat was normaal, en voor wie? Mogen we er niet van uitgaan dat de rechters, hoogleraren en regenten een andere opvatting hadden van wat 'normaal' was dan de dienstmeisjes die veelvuldig als slachtoffer in de processtukken naar voren komen? Al was het maar omdat ze tot verschillende standen behoorden, die op zedelijk terrein uiteenlopende waarden huldigden. De rechters hebben bovendien met verschillende maten gemeten in het beoordelen van misdrijven omdat ze per stand, of per bevolkings- of beroepsgroep (studenten of hoeren bv.) weer andere grenzen legden tussen normaliteit en deviantie.

Maar hoe krijgen we zicht op die zo gediversifieerde 'normale' seksualiteit? De rechters en dienstmeisjes waarvan hierboven sprake was, maakten het al zo'n beetje duidelijk. De eersten geven ons in hun vonnissen en de eventuele toelichting hierop een indirect idee van hun opvattingen hierover; slachtoffers op hun beurt doen dat onrechtstreeks door middel van hun aanklacht, wat directer door hun opstelling tijdens het gebeuren en heel duidelijk in de uitlatingen die hun verklaringen bevatten. Verder is er de retoriek van de Leidse openbare aanklager in zijn 'conclusie', die zowel de aanklacht als de eis bevat. Er zijn verklaringen van de daders, de studenten, en de geschreven weerslag van hun gedrag; enkele door hen geschreven verzoekschriften, en tenslotte de uitlatingen en gedragingen van derden in getuigenverklaringen en andere stukken.

De criminele archieven van de universiteiten van Leiden en Franeker bleken de meeste processen op te leveren. In Leiden informeren voornamelijk de conclusies van de promotoren over de toedracht van de delicten. Zij stelden hierin hun eis na een gloedvol betoog, waarin zij een reconstructie van het misdrijf gaven. Het relevante materiaal uit het door hen geleide vooronderzoek werd erin verwerkt, dus ook de belangrijkste gegevens uit de verklaringen, die helaas voor Leiden vrijwel allemaal verloren gegaan zijn. Voor Franeker zijn het juist voornamelijk verklaringen die over de toedracht van de vergripen hebben geïnformeerd. De openbare aanklager van Franeker, die daar fiscaal

genoemd werd, maakt weinig werk van zijn eisen en beperkte zich in het gunstigste geval tot standaardformuleringen.

Voor academische rechtbanken gevoerde criminele processen zijn niet de enige bron die ik voor mijn onderzoek heb aangeboord. Enkele strafrechtelijke processen die voor andere rechtbanken zijn gevoerd, behoren daar ook toe, evenals sommige civiele processen voor de universitaire vierscharen. In de meeste gevallen werden ze aangegaan wegens geschonden trouwbeloften en na gebleken zwangerschappen. Daarnaast zijn een aantal egodocumenten bekeken, en ten slotte kluchten en schelmenromans die het studentenleven beschrijven, evenals enige spectatoriale geschriften die het beeld, dat tijdgenoten van de zeventiende- en achttiende-eeuwse student hadden, kunnen verhelderen.

Om reden van tijd en plaats is het hier niet mogelijk heel het thema van de seksualiteit te behandelen. Ik kies daarom voor een aspect van deviant, want in de criminele processen naar voren gekomen, seksueel gedrag, en wel verkrachting. Met behulp van de uitspraken over het gedrag, de reacties en het commentaar van slachtoffers, daders, toeschouwers en rechters zal ik proberen de houdingen van deze groepen ten aanzien van verkrachting in het bijzonder en seksualiteit meer in het algemeen te beschrijven.

Verkrachting

'...Als wanneer hij gedetineerde de selve dogter, seer ontstelt tegen haar wil en danck (met bedreyginge indien sij int minsten quam te schreeuwen, ofte om hulpe te roepen dat hij haer den beek soude opznijden) soo verre gebragt en met gewelt voortgetrocken heeft, tot dat hij en sijn geselschap gecoomen sijn voor aen in de Houtstraat alhier haar stootende in een stoep alwaar hij gedetineerde (naa dat voirsz. dochter door hem met hulpe van sijn geselschap ofte wel van een van dien in desselfs magt gebracht was) met bedreyginge alsvoiren, deselve dochter niet alleen seer vuyl, ende onbeschaamt onder de rocken getast, maar ooc deselve rocken opgeligt ende alsdoengaande leggende op haar lijff vleeschelijck met haar geconverseert heeft niet tegenstaande de meergenoemde dochter haar (soo veel sij conde ende haar doenlijck was) daar tegenstelde'.³ Deze verkrachting speelde zich op 30 mei 1686 te Leiden af en wordt hier door promotor Van der Marck beschreven, op een concrete en

3) ARA, AAV, inv. nr. 13, fol. 150.

directe wijze die kenmerkend is voor de zeventiende-eeuwse rechtspraak. Het meisje in kwestie, dat niet met name wordt genoemd, werd door de zojuist in de rechten gepromoveerde Amsterdammer Aernout Bitter, 'bij hem hebbende noch eenige andere personen', tegen haar wil en onder bedreiging over straat gesleept en tegen een stoep gedrukt waar de gewezen student haar op gewelddadige wijze seksuele gemeenschap afdwong, terwijl zij door hem en enkele anderen werd vastgehouden. Later herhaalt dit zich nog eens op een andere stoep.

Het opvallende is dat deze zaak zich in het openbaar, in de Houtstraat⁴ afspeelde. Ondanks het late tijdstip (rond elf uur 's avonds) zou men toch mogen verwachten dat het gebeuren de bewoners van de straat moet zijn opgevallen. De bondige beschrijving van de promotor geeft slechts een reconstructie van de misdaad en laat weinig context-informatie toe. Maar in 1726 speelt een verkrachting zich onder soortgelijke omstandigheden af⁵ en zijn de reconstructies van de opvolgers van Van der Marck inmiddels uitgegroeid tot pagina's lange, minutieuze verslagen die ook een nauwgezette situatietekening opleveren. Het is de zaak van Hanna Lipsius, reeds vermeld in het openingscitaat. Ook Hanna wordt 's avonds over straat gesleurd, in dit geval door een groep van vier studenten. Haar valt een keur van wreedheden ten deel nadat zij naar de Raamsteeg is gebracht, waar de hospes van een der studenten, de chirurgijn Adrichem, woont. Hanna wordt onder haar rokken getast en door de steeg getild, 'houdende haar eenige bij 't hoofd, en andere bij de benen vast', waarna ze met geld 'uytsteeken wie haar eerst gebruyken sal', een soort loting dus. De student Coster valt de eer te beurt en doet een poging op de Koepoortgracht. Onverrichterzake komt hij terug: 'sij heeft het niet willen toelaten'. 'Wij sullen haar dan wel wat anders leren', is het commentaar, waarna, als bij het meisje uit het vorige geval, er meerdere handen aan te pas moeten komen om Hanna rustig te houden. Met de verkrachting houdt het niet op. Het reeds eerder geciteerde slijpsteenbedrijf vangt nu aan, waarbij de studenten proberen haar 'bloote billen' te slijpen, wat niet lukt. Hanna valt flauw, waarop geprobeerd wordt haar jenever te laten drinken 'om haer hert te sterken', hetgeen ze weigert. Een student dreigt dan: 'soo gij het niet wilt drincken, soo sal ik het in jou k... gooyen', wat ook gebeurt.

4) Ik gebruik steeds de oude, in de bronnen gevonden benamingen voor de straten waarin de misdrijven zich afspelen, in gemoderniseerde spelling.

5) ARA, AAV, inv. nr. 14, fol. 161-186.

Vervolgens bekijkt men haar geslachtsdelen bij kaarslicht, worden hier haren uitgetrokken, omdat zij weigert ze te laten afsnijden en steekt men het 'entje kaars' in haar 'lijf', waarna haar 'vrouwelijkheid' met een 'playster' wordt bedekt. Een van de studenten besluit dan dat 'wij haar dog niet (kunnen) gebruyken, wij sullen haar na haar moeder brengen', en zo geschiedt, waarop haar bij het binnengaan 'nog eene stoot off schop van ondere tegens haar lijff' te beurt valt.

Hoewel deze beschrijving aan duidelijkheid niets te wensen overlaat, legt de promotor niettemin een zekere preutsheid aan de dag wanneer hij de geforceerde geslachtsgemeenschap moet noemen: hij spreekt van het 'enorme en vuyle fait'. Een duidelijker benaming als 'vleeschelijke conversatie' uit de conclusie van 1686 komt in het stuk van 1727 niet voor. Als hij wil bewijzen dat de studenten het meisje niet zomaar voor een wandeling hadden meegevoerd maar met voorbedachte rade wilden verkrachten, gaat hij over in het Latijn: 'non ambulandi, sed libidinis causa'. Ook schrijft hij het door een student gebruikte woord voor vagina niet voluit wanneer hij deze citeert: slechts de letter k... wordt genoteerd, met drie puntjes er achter. Kennelijk schroomt hij dat woord tijdens de rechtszaak te laten vallen, of althans het op schrift te zetten.

Nog meer dan bij de verkrachting van 1686 kunnen we ons hier verbazen over het feit dat dit allemaal in het openbaar plaats kon vinden en geen van de omwonenden of voorbijgangers er wat tegen ondernam. Want in dit geval lijdt het geen twijfel dat de gehele directe omgeving, in het bijzonder de bewoners van de Raamsteeg, van het gebeuren op de hoogte was. In de Raamsteeg werden 'eenige buuren, die over haar onderdeur lagen' namelijk door de studenten gedwongen 'sig in huys te begeeven'. 'Weder anderen' werden door 'schrickelijk vloeken' genoodzaakt te 'retireren voor haar vensters'. Wandelaars die via de Raamsteeg naar de Koepoortgracht of de St.-Jacobsgracht wilden (de steeg vormde hier een verbinding tussen) werden gedwongen 'te rugge te keeren'. Hoe slaagden de vier studenten erin de straat vrij te maken en vrij te houden zonder weerstand te wekken? Ze hadden alle vier de beschikking over een degen; de buurtbewoners en voorbijgangers wachtten zich er wel voor hier wat tegen te ondernemen. Alleen de meid van de chirurgijn die hospes van een der studenten was en hen dus kende, deed een poging de studenten te doen ophouden, 'dat schrickelijk geweld ... moeden wordende', maar lokte slechts het tegendeel uit.

De stadspolitie, de burgerwacht, is in geen velden of wegen te bekennen. Slechts de ratelaar komt zich ermee bemoeien. Dit levert Hanna een korte adempauze op: de studenten sollen nu even met hem in plaats van met haar en laten hem (we zijn dan in het stadhouderloos tijdperk) het 'orangie booven' zingen.

Openlijke nieuwsgierigheid van de buurtbewoners wordt afgestraft, maar uiteraard liggen ze met hun oren aan de deur of loeren ze door kieren en gaten. 'Seeckere meid' kijkt 'door een kier van een venster' en wordt met 'ijsselijk gevloek' weggejaagd. De meid van de chirurgijn zit een tijdlang in het 'comptoortje in het voorhuys'. Het geschreeuw van Hanna klinkt echter zo 'naar' dat ze 'na agteren is gegaan in de keuken daar haar meester sliep, doende met voordagt de gangdeur toe, omdat sij het verder geweld niet soude hooren'.

Zowel het onbekende meisje als Hanna Lipsius verzetten zich hevig, verbaal en fysiek. Zij 'kermen, schreyen en schreeuwen', roepen om hulp, 'bidden' de heren op te houden en 'schoppen' en 'spartelen'. Voor Hanna komt er geen hulp. Haar moeder, de weduwe Lipsius, snelt achter dochter en studenten aan als ze van burens hoort wat er aan de hand is. Twee van de vier studenten houden haar echter met 'bloote degen' staande: 'wel oude vrouw, hoe ben je soo loops in jou oude dagen, wat heb je soo te roepen?' De weduwe: 'wel heren, ik moei jou niet, gij hoirt wel waar het mijn om te doen is, ik roep mijn dogter, die mogelijk van een van jouw geselschap werd weggesleept'. De studenten: 'wij sijn twee heeren die wandelen, wat weeten wij van geselschap'. Ze laten haar echter niet door zodat ze onverrichter zake huiswaarts moet keren. De burgerwacht schakelt ze niet in, maar ze kan dan ook geen vermoeden hebben van wat zich allemaal gaat afspelen. In 1686 komt de burgerwacht uiteindelijk wel, maar pas wanneer het meisje al tweemaal is verkracht. Waarschijnlijk is de wacht geroepen door haar vader. Zij was namelijk met hem aan het wandelen toen ze door haar verkrachter en metgezellen van diens zijde werd losgerukt. De vader werd in elkaar geslagen en sloeg vervolgens op de vlucht. Wellicht is hij toen naar de wacht gelopen. Bij beide straatverkrachtingen is er sprake van een groep personen, studenten en anderen, die een meisje hun wil op kunnen leggen door hun overmacht. Tenminste in 1726 is het zoo dat het gebruik van degen ervoor zorgt dat men niet door derden gemoeid zijn gang kan gaan.

Na het thuisbrengen van Hanna Lipsius gaan de vier studenten voor het huis van een van de studenten zitten om een pijpje te

roken - 'onder een groot gelag en geraas, even alsoff zij wonderen hadden uytgevoerd', aldus het commentaar van de promotor. Een week later komen we drie van de vier opnieuw tegen, 's avonds in een herberg 'aan de Haagsche Schouw', de Romein genaamd, samen met een vierde student die niet bij de gebeurtenissen van een week eerder betrokken was. Blijkbaar is hen in de tussentijd geen strobreed in de weg gelegd. In deze herberg, waar uitsluitend vrouwelijk personeel aanwezig is, 'commanderen' ze een 'kannetje outbier' en een 'soopje jenever', waarna ze zich terugtrekken op een kamer. Ook hier wordt drank geordonneerd, en een takkenbos tegen de kou. De dienstmeid die het gevraage boven komt brengen moet het ditmaal bezuren: ze ontkleden haar 'moedernaakt' en net als bij Hanna Lipsius komt er een kaars bij te pas om haar 'van vooren, en van agteren, ja zelfs tot onder haar armen te besigtigen', waarna ze 'verscheyde malen' wordt 'gebruyckt'. Op het hulpgeroep komt de waardin naar boven, die de deur gesloten vindt. Ze schopt net zo lang tegen de deur 'tot dat deselve wierd geopend, versoekende de voorsz. dienstmeyd aan haar, dat sij haar rock, en jack wilde geven, sijnde de meyt als toen nog geheel ontkleed, sonder iets meerders aan te hebben als haar hembt'. Als de waardin dit doen wil, stapt een van de studenten op haar toe en 'ontweldigt' haar de kledingstukken, 'gevende deselve ... omdat sijselve in het eerst niet wilde loslaten met sijn voet een schop van onderen tegen haar lichaam met sulck een geweld, dat sij daar door een dicke of geswel van de groote van een ey aan haar lichaam heeft gekreegen'. Ze wordt uiteindelijk met een degen weggejaagd. De dienstmeid kan vluchten wanneer de studenten naar beneden gaan om te drinken en de boel aan stukken te slaan en verstoppt zich onder de takkenbossen in de stal. Na een zoekactie van de studenten wordt zij 'bij de beenen daar onder vandaan gehaalt' en naar de 'gemeende haart' gebracht. De 'vrouwen van het huys' worden gedwongen te vertrekken en 'haar met de meyd alleen te laten', waarna zij volgens de promotor 'tot een en twintig malen is gebruyckt geworden'. De volgende ochtend verschijnt de baljuw Van Voirschoten die een van de vier inreket. Een tweede is op dat moment alweer op een andere plaats in touw: hij bedreigt een vrouw met een degen, elders aan de Haagse Schouw, terwijl de vierde student uit de zaak Johanna Lipsius die niet in de herberg aanwezig was diezelfde ochtend in een andere herberg op de Beestenmarkt een meid probeert 'te bewegen, om met hem ontugt te bedrijven, dog te vergeefs'.

Zouden de studenten de enigen in de herberg geweest zijn? Het lijkt er wel op. Alleen het vrouwelijk personeel wordt bij de tweede ronde van de verkrachtingen uit de gelagkamer gezet. Het is onwaarschijnlijk dat aanwezige gasten zouden hebben mogen blijven.

De vrouwen zijn niet opgewassen tegen de dronken kerels met degens. Dat is eveneens het geval bij een poging tot verkrachting tijdens de midwinternacht van 1716 te Franeker.⁶ Twee studenten dringen daar om 2 uur 's nachts het huis binnen van Maritie Aukes, de weduwe van een voormalig vroedmeester. Maritie heeft twee vrouwen, zusters, bij zich inwonen, die op dat tijdstip boven liggen te slapen. Aafke, de oudste van de twee zusters, vertelt hoe door een van de twee studenten 'de gordijnen van haar bedsteed vaneen sijn gescheurt, en dat de poseerde haer getuige aenstonds nakent van 't bed af wilde halen ofte op het bed tusschen haer en haer suster leggen en met haer sijn wille doen'. Wederom komt er een degen aan te pas: als Aafke uit de bedstee wil klimmen, wordt ze door dezelfde student met een 'bloote degen' gedwongen te blijven liggen. Ze weet toch te ontsnappen, maar loopt hierbij verwondingen op, onder andere aan haar borst. Hierna dreigt haar zuster het slachtoffer te worden. Op dat moment volgt echter een van de weinige negatieve reacties van een medestudent op het gedrag van een compaan die te vinden waren: Aafke vertelt dat 'de kleine student' die bij Frans Kock woonde seyde laat haer dog in vrede want sij is ontstelt en beeft als de bladen aan de boomen, waar op hij verposeerde echter met een vloek repliceerde daer sal niet een levendige ziel van de kamer afkomen'. Zo ver komt het gelukkig niet. De wacht duikt op, waarschijnlijk gewaarschuwd door Maritie Aukes.

Tot nu toe zijn het steeds groepen geweest die vrouwen verkrachtten of daar een poging toe ondernamen, of zich dit nu binnenshuis of buiten afspeelde. Waarschijnlijk zorgde dit gezamenlijk opereren niet alleen voor een overmacht die, versterkt door het bezit van degens, het overweldigen van een vrouw en het buitenspel houden van derden vergemakkelijkte, maar droeg ook de groepsgeest bij tot het plaatsvinden van het misdrijf en de omvang en zwaarte hiervan. De jonge kerels hebben waarschijnlijk niet voor elkaar willen onderdoen in mannelijkheid en potentie.

Bovendien kunnen we aannemen dat drank steeds een rol speelde, ook al gezien het onveranderlijk late tijdstip waarop de delicten

6) RAF, AUF, inv. nr. 142.

plaatsvonden. Bij het gebeuren in de herberg staat dit vast, evenals bij de zaak Johanna Lipsius, bedreven door grotendeels dezelfde lieden, die voorafgaande aan het vergrijp, maar ook tijdens het misdrijf alcohol gebruiken. Naast dit groepsgedrag is er echter ook tweemaal sprake van een individu dat zich aan een vrouw vergrijpt. In 1692 breekt de Leidse student Borman 'seer vroegh' in de ochtend in bij een vrouw van hoge ouderdom.⁷ Hij smijt haar 'met kragt op de vloer', ontbloot haar lichaam en mishandelt haar zodanig 'dat de eerbaarheid niet toelaet, 't selve uyt te drucken, hebbende oock het uytterste geweld gebruyckt, om haar te verkrachten'. Toen 'hij gedetineerde sijne brutale en boose lusten' niet kon bevredigen, heeft hij de inboedel kort en klein geslagen. Dit is alles wat van het delict bekend is. Er zijn geen reacties van het slachtoffer of buitenstaanders opgetekend en ook het gedrag van de student laat zich nergens door verklaren. Misschien was er alcohol in het spel, een vermoeden dat wellicht ook in verband gebracht kan worden met de verkrachting die een Groninger student in 1657 op een negenjarig meisje pleegde⁸, een misdrijf dat overigens niet alleen stond, evenmin als de verkrachting van de bejaarde vrouw te Leiden: in Groningen is er sprake van 'multorum flagitiorum manifestum' waarvan de verkrachting er slechts eentje is.

In Leiden worden er naast dit seksuele delict ook nog inbraak en vernieling genoemd. Dit brengt ons bij de strafzaken die op de vergrijpen volgden. Voor de vier Leidse misdrijven waren er dit drie: de vier studenten namelijk die Hanna Lipsius verkrachtten, werden slechts voor dit delict berecht, niet voor het gebeuren in de herberg, dat de promotor slechts als verzwarende omstandigheid voor de drie van de vier studenten die hierbij betrokken waren, werd aangevoerd. De vierde student die te maken had met het herbergmisdrijf is ook niet aangeklaagd.

Op het moment dat de zaken voorkwamen, zaten de kersverse doctor Bitter en de student Borman vast. De studenten die in 1726 hun daden pleegden, waren alle vier voortvluchtig. Na alles wat ze op hun geweten hadden, verwachtten ze kennelijk een zware bestraffing.

De zaken tegen Bitter en Borman werden al enkele dagen na het begaan van het vergrijp door de rechtbank behandeld. Die tegen de groep studenten kwam pas een half jaar na dato voor, omdat ze

7) ARA, AAV, inv. nr. 13, fol. 215.

8) Rijksarchief in Groningen, Archiven der Groningse Universiteit, inv. nr. 16, 4 juli 1657.

wegens hun voortvluchtigheid eerst een verplicht aantal keren per 'edictale citatie' moesten worden gesommeerd voor de vierschaar te verschijnen. Toen ze hier geen gevolg aan bleken te geven, werden ze bij verstek berecht. De grote interval tussen het delict en de behandeling hiervan voor de vierschaar gaf de promotor alle tijd een uitvoerig onderzoek in te stellen, waarbij hij ongetwijfeld op het huishouden in de herberg gestoten is. Hij had maanden de tijd om een aanklacht op te stellen, wat de gedetailleerdheid van zijn conclusie nader verklaard.

De eisen van de promotor vertonen overeenkomsten: in alle drie gevallen is er sprake van verbanning uit Holland en West-Friesland, waarvan de tijdsduur aan de rechters wordt overgelaten. Voor studenten was verbanning uit de provincie een van de zwaarste straffen die hen kon overkomen, waarbij moet worden opgemerkt dat ze zich bij een eventuele verbanning altijd weer aan een universiteit in een ander gewest konden laten inschrijven.

Alleen in 1686 is de promotor eenduidig van oordeel dat het verbanning moet worden: in 1692 wil hij de rechters de keuze laten 't sij in, ofte aan de lijve, 't sij met bannissement uyt de landen'. In 1727 maakt hij onderscheid in de bestraffing bij 'compareren (en bekennen)' of 'niet compareren': in het eerste geval denkt hij aan een 'confinement' in de studentenkamer alhier 'omme aldaer eenige weken buyten acces' en op eigen kosten te verblijven. Een 'besloten hegtenisse' van enkele weken was eveneens 'n zware straf. Meestal bleef een 'confinement', namelijk beperkt tot een voorarrest met recht op bezoek. In het tweede geval komt de verbanning kijken. Dit is niet vreemd: 'bannissement' was te Leiden voor alle mogelijke criminele studenten die voortvluchtig waren (en daarmee feitelijk schuld bekenden) de gangbare en de minst gecompliceerde straf. Verdwenen waren ze al: ze mochten nu voorlopig ook niet meer terugkomen.

In 1686 verlangt de promotor dat naast de verbanning ook de privileges van de (ex-)student wordt verklaard. In 1692 komt er een eis tot 'rooyeringe van desselffs naam uyt het register van deze universiteyt' bij. Geen van beide straffen wordt genoemd in de uitvoerige eis van de promotor in 1727.

In alle gevallen denken de promotoren aan relatief zware straffen. Wat besluiten de rechters? Helaas is dat met betrekking tot de student die de bejaarde vrouw verkrachtte niet bekend. De zojuist gepromoveerde heer Bitter kreeg een geldboete van 400 gulden. De vier

studenten werden eveneens tot een geldboete veroordeeld, maar kwamen er met 100 gulden per persoon af, wat de promotor (die de boeten inde) eveneens 400 gulden opleverde. Daarbij bleef het echter niet: ze werden alle vier vervallen verklaard van hun voorrechten als student en uit het album studiosorum geschrapt. De eerste en voornaamste eisen van de promotoren - besloten hechtenis of verbanning in 1727, verbanning in 1686 - , werden dus niet ingewilligd. Maar daar stonden aardige inkomsten tegenover ... De straf voor de heer Bitter viel lichter uit dan de eis, vooral omdat het hem de schande van verbanning bespaarde. Van de straf voor de groep studenten valt moeilijker te zeggen of hij lichter dan wel zwaarder was dan de eis die de promotor gesteld had. Het schrappen van de naam uit het album namelijk voorkwam dat studenten nog ooit aan de bewuste universiteit terug konden keren, terwijl dit in theorie na zelfs een verbanning van 12 jaar nog heel goed mogelijk was. Ook was er geen kans op een tenietdoening van het vonnis, terwijl men van een verbanningsstraf kwijtschelding kon krijgen. De ex-studenten mochten echter in stad en land blijven komen, ze ondervonden dus geen beperkingen aan den lijve. Voelbare vernedering werd hen bespaard, een vernedering die overigens bij de tenuitvoerlegging van een gevangenisstraf 'sonder acces' het grootst geweest zou zijn. Mijns inziens kwamen de studenten er dus gemakkelijker van af dan formeel de bedoeling van de promotor was geweest.

Betreffende het Groninger en het Franeker geval zijn geen eisen van de openbare aanklager of fiscaal bekend. De sententie welke de student uit Groningen die een meisje van 9 jaar verkrachtte ten deel viel, was gelijk aan die van de groep studenten uit Leiden: hij werd uit het album geschrapt. Het in het Latijn gestelde vonnis werd door de universiteitsgeschiedschrijver Jonckbloet als volgt vertaald: de student werd 'onwaardig ... verklaard den naam van student te dragen, en als een verrot lid der Akademie ... afgesneden'.⁹ Ook in Groningen gold dit als een zware straf, die volgens Jonckbloet 'ook alleen in zeldzame gevallen werd gegeven'.¹⁰ Deze straf werd hem echter niet alleen op grond van deze verkrachting, maar ook wegens andere 'schanddaden' opgelegd. Datzelfde geldt voor de verbannings-eisen van de Leidse promotor in 1686 en diens bannissements- en

⁹) W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen*, Groningen 1864, p. 238.

¹⁰) Jonckbloet, *Gedenkboek*, p. 237.

schrappingseis in 1692. In het eerste geval was er ook sprake van de grove mishandeling van een man, in het tweede van inbraak en vernieling. Het is dus moeilijk te zeggen hoe zwaar de verkrachting zelf woog. Het vonnis dat wegens het voorval te Franeker in 1716 werd uitgesproken, geeft het duidelijkst aan hoe betrekkelijk een - in dit geval - gewelddadige poging tot seksuele gemeenschap door de rechters gevonden kon worden. De student Eilard Wolthers, degene van de twee studenten die na het binnendringen van huis- en slaapkamer met behulp van een degen een vrouw probeert te verkrachten, wordt als enige aangeklaagd. Als straf krijgt hij een geldboete van 25 zilveren ducats opgelegd. Maar niet voor dit vergrijp doch voor het gebruik van de degen, en dan niet zozeer voor het opheffen ervan tegen Aafke, als wel tegen de burgerwacht, die Aafke en haar zus komt ontzetten. Blijkbaar werd de verkrachtingspoging minder ernstig gevonden dan de geweldpleging tegen een functionaris die belast was met de ordebewaking.

Een tweede verklaring hiervoor kan echter misschien gevonden worden in het verweerschrift van de student Wolthers. Hij meldt de vierschaar hierin dat Aafke een hoer is, waarmee de studenten slapen. Zelf heeft hij dat ook al eens gedaan. Hij kwam kortom gewoon om zijn griel te halen dat hem echter door Aafke geweigerd werd.

Nu woonden Aafke en haar zus bij de weduwe van een vroedmeester in. Is het niet bevreemdend dat een vrouw in een dergelijke achtbare positie woonruimte ter beschikking stelde aan vrouwen die met prostitutie hun kost verdienden? Als weduwe zal zij het echter niet breed hebben gehad en genoodzaakt zijn geweest een kamer in haar huis te verhuren. Dat dit verhuren geschiedde aan twee vrouwen waarvan in ieder geval de oudste haar inkomsten met haar lichaam betrof, van studenten, was in de achttiende eeuw minder vreemd dan het lijkt. Ook in Leiden kwam dit voor.

Mogen we veronderstellen dat een poging tot verkrachting van een hoer in de ogen van de vierschaar niet werkelijk als zodanig kon worden beschouwd? Tenslotte was het ter beschikking stellen van haar lichaam datgene waarmee een prostituee in haar levensonderhoud voorzag. De rechtbank zou het onvrijwillige karakter, de dreiging en dwang dan niet in aanmerking hebben genomen. Toch is deze verklaring niet waarschijnlijk. Nemen we namelijk de verkrachting van het dienstmeisje in de herberg te Leiden. Dit bijzondere wrede, bijna sadistische vergrijp is de betrokken studenten slechts aangewreven om de ernst van het misdrijf tegen Hanna Lipsius te

benadrukken. Ze zijn er niet voor gestraft. De promotor vermeldde het alleen om de rechters des te meer te overtuigen van de zedeloosheid van de studenten; zij leverden gevaar op voor de openbare orde en rust, voor de veiligheid van de straten van Leiden. Wat studenten binnenskamers met vrouwen uithaalden interesseerde hen minder. Zij keurden het af, maar hadden er duidelijk minder moeite mee dan wij tegenwoordig. Blijkbaar was een verkrachting voor hen 'normaler' dan voor ons. De conclusie dat het hen voornamelijk te doen was om verstoring van de openbare orde wordt nog eens versterkt door het feit dat Hanna Lipsius waarschijnlijk een prostituee was, net als Aafke Thekes uit Franeker, iets wat hieronder nog zal blijken. In tegenstelling tot de vierschaar in deze stad geven de Leidse rechters de studenten wel een behoorlijke straf, en stelde de officier een zware eis. De promotor beschrijft de verkrachting in de Raamsteeg zo tot in de details omdat het *op straat*, in de *publieke ruimte*, gebeurde. Hij besteedt zoveel aandacht aan de buurtbewoners en voorbijgangers omdat de studenten deze mensen lastig vielen en bedreigden en omdat het seksuele delict in zijn ogen aanstoot gaf. Hij is zo fel in zijn retoriek omdat de studenten de openbare orde en zedelijkheid verstoorde.

De overige processen wijzen eveneens in de richting van deze hypothese. Van het Groninger misdrijf van 1657 is helaas niet bekend of het zich al dan niet in de publieke ruimte afspeelde. In ieder geval waren er ook andere vergrijpen in het spel, evenals bij het Leidse van 1692. Zij waren van gewicht voor het vonnis. Het Leidse proces van 1686 werd met een hoge geldboete bestraft en kende een zware eis vanwege een soortgelijke schending van de openbare orde (de mishandeling van de vader van het meisje op straat) en zeden als in 1726. In Franeker was in 1716 het bedreigen van een ordehandhaver een ernstiger delict dan het seksuele gebeuren binnenshuis.

Waaruit blijkt overigens dat Hanna een hoer was? Op de eerste plaats kenden de studenten haar al vanuit bepaalde openbare gelegenheden. De avond voor het misdrijf had zij nog met alle vier zitten drinken in de herberg van Hendrik IJmand op de Beestenmarkt. De Ketelboetersteeg, waar Hanna met haar moeder, een weduwe, woonde, was een 'rosse' straat. De studenten komen haar de avond van het delict bij haar moeder ophalen. Tijdens de mishandelingen die ze vervolgens aan het meisje verrichten, roepen zij dingen als 'het zijn maar hoeren tranen die en agt ik niet' en 'het is maar een blixemse hoer'.

Ook de promotor spreekt erover: als commentaar op dit laatste citaat zegt hij: '... evenenal eens als off Johanna Lipsius (indien het

al waar was) geen mensch soude zijn, en off hem innegedaagde gepermitteert soude zijn met sodanig soort menschen te mogen doen op de *Publycque Straaten* al wat hem zijn vuyle en onbetamelijke driften quamen in te geeven, tot schanden en ergernissen van alle eerlijke en Godvreesende luyden'. Waarmee de promotor niet alleen een humane houding tegenover prostituees aanneemt, maar ook nog eens duidelijk de stelling onderschrijft die ik hier wil verdedigen.

Concluderend meen ik uit de vonnissen op te mogen maken dat de rechters zich meer aantrokken van de schending van de openbare orde en in dit verband in het bijzonder de openbare zedelijkheid dan van de verkrachting van vrouwen. Zeker wanneer dit laatste binnenshuis gebeurde, werd er betrekkelijk licht aan getild. Het moest in verband met andere vergrijpen aan het licht komen, wilde het in criminele processen ter sprake worden gebracht en in die gevallen speelde het een ondergeschikte rol. Dit mag tekenend zijn voor de houding van de tot de stedelijke toplaag behorende rechters tegenover sociaal laag geplaatste vrouwen en hun seksualiteit. De handhaving van de openbare orde vormde in de betrokken periode een groeiende zorg voor de regenten. In dit verband is de vervolgingsgolf van (straat-)prostitutie van belang die tijdens de jaren 20 en 30 te Leiden woedde.¹¹

Alleen uit de misdrijven van 1726 heb ik wat kunnen opmaken over de houding van derden tegenover hetgeen ze van het misdrijf zagen. Waar dit wat verder gaat dan slechts nieuwsgierigheid zijn dit de houdingen van vrouwen. Zij tonen zich geschokt en bezorgd. 'Mijn Godt heeren wat hebt gij met het meysje uytgevoerd' roept de dienstmeid van chirurgijn Adrichem als zij Hanna na afloop onder ogen krijgt. Ook proberen ze allen wat tegen de daders te ondernemen, maar het aantal, de houding, en vooral de degen van de studenten voorkomen dat dit succes heeft.

De Leidse slachtoffers uit 1686 en 1726, de Franeker slachtoffers uit 1716 verweren zich, proberen de studenten te overreden, roepen om hulp en beginnen te huilen en te schreeuwen wanneer dit niet helpt. Een vrouw weet met verwondingen aan haar belager te ontkomen, een ander blijft zich verzetten met trappen en schoppen. Als Hanna Lipsius bij haar moeder van de voordeur drempel wordt getrokken en door de vier studenten wordt meegesleurd, lijkt zij overigens noch bevreesd noch geschokt door het gebeuren, ondanks

11) D. J. Noordam, 'Prostitutie te Leiden in de 18e eeuw', in: *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*, Zwolle 1982, pp. 66-69.

wat tegenstribbelingen. Zij laat zich meevoeren tot aan het huis van de chirurgijn in de Raamsteeg, 'alwaar Johanna Lipsius aan de studenten verzocht, dat zij haar nu geliefde naar huis te laten gaan, alsoo haar moeder niet wist waar zij was'. De studenten staan dit niet toe, drukken haar neer op de bank voor het huis 'blijvende ook gestadig tenminste een van de studenten digt bij haar om het weglopen te beletten'. De studenten laten dan de meid van Adrichem 'taback, pijpen en wijn' brengen, waarop zij 'juffr. Lipsius een glaasje' presenteren, 'hetgeen zij na eenige weygering heeft aangenomen, en uytgedronken'. Ook 'n tweede glas accepteert zij 'blijvende bij het derde glaasje weygeren, om dat zij merkte dat zij haar sogten dronken te maken'. Blijkbaar stond Johanna niet avers tegenover de studenten tot zij merkte dat de studenten haar met behulp van alcohol bereid probeerden te krijgen tot het aangaan van seksueel contact. Dat was ze echter niet van plan, wat haar duur te staan kwam. De promotor eindigt zijn verslag met de gevolgen van de mishandelingen voor het slachtoffer. Een half jaar na dato schrijft hij dat 'Johanna Lipsius eenige dagen na die mishandeling is geraakt te eenenmaal buyten haar verstand dog nu onder Gods zeegen begint te herstellen'. Deze shocktoestand kan erop wijzen dat vrouwen in een tijd waarin het seksueel gedrag ten aanzien van hen minder beheerst verliep mentaal niet noodzakelijkerwijs beter waren opgewassen tegen de gevolgen van verkrachting.

Tenslotte de ouders, de studenten. Het feit dat hen als studenten het dragen van degen werd toegestaan en ze zich geen zorgen hoefden te maken over de gevolgen van excessief gedrag omdat een bestraffing hen zelden werkelijk schaadde maakte waarschijnlijk dat ze zowel binnen als buiten een ware terreur konden uitoefenen, zeker wanneer ze in groepen waren. Zij konden het zich sociaal gezien permitteren zich in de publieke ruimte weinig te beheersen.

Was de houding van de rechterlijke macht tegenover vrouwen al weinig verheffend als het om seksuele vergripen ging (zij weigerde de moeder van Hanna in 1727 bijvoorbeeld de vergoeding voor de kosten die zij een half jaar lang aan dokter en apotheker had gehad en ontzegde Hanna een smartegeld), van de studenten kunnen we dit zeker zeggen. Ten opzichte van vrouwen die het meest kwetsbaar waren door hun lage sociale positie en het feit dat zij risicovolle bezigheden als dienstmeid en hoer verrichtten, toonden zij wat hun seksueel gedrag betreft een geringe mate van zelfbeheersing. Dat sommige studenten vrouwen, tenminste vrouwen uit de lagere

standen, als inferieure schepsels zagen met wie zij naar believen 'hunne wille' konden doen, is uit het bovenstaande gebleken.¹²

Voorbeelden daarvan vinden we in de 'Leidsche Straatschender' en de 'Spectator der studenten'. De 'Leidsche Straatschender' is een schelmenroman, vertegenwoordiger van een genre dat ook door studenten gelezen werd.¹³ In het rond 1700 verschenen boekje beschrijft de auteur naar zijn zeggen zijn eigen jeugd. De nadruk ligt daarbij op zijn studententijd. Het scabreuse boekje staat van voor tot achter vol van - seksuele - misdragingen. Als de ik-persoon op een gegeven moment zijn 'logement' bij een kruidenier neemt, ontdekt hij daar een meisje in huis dat bij hem enige tijd lang 'een ongemeene aanvechting van den grooten Turk' opwekt. Hij wil hier op een bepaald moment wat tegen doen, benadert het meisje, trekt haar op schoot, kust en streelt haar, 'dat het zoete diertje het water in de mond begon te kommen', werpt haar op bed 'en deed er zijn dingen mee, hoewel ze propter eerbaritatem en welstantiam' verzet bood. Een zelfde houding en gedrag trof ik aan in de in 1774 verschenen studentenspectator. Dit tijdschrift, volgens het beproefde recept tot lering en vermaak door studenten zelf geschreven, biedt onder de noemer 'vermaak' in een bepaalde aflevering een aantal 'dagboekfragmenten' van een - mislukte - student. De ik-persoon treft een winkelmeisje en belandt met haar van achter de toonbank in een achterkamer. Het meisje weigert hem niets. 't Is waar, zij hadt er wel wat tegen; maar dit was slechts welstaanshalve. Zij deedt, zoo als alle meisjes in diergelijke omstandigheden doen'.

De processen inzake verkrachting leiden tot de volgende conclusies: niet seksualiteit maar de openbare orde domineert de geest van de rechters. Zij, en in het bijzonder de studenten, tonen een minachting voor vrouwen aan de ene kant, de lagere standen aan de andere kant.

De aan de dag tredende geringe vervolgingsijver ten aanzien van zedendelicten rechtvaardigt de veronderstelling dat deze minachtende houding tegenover vrouwen uit de lagere standen eerder regel dan uitzondering was, een hypothese die naar alle waarschijnlijkheid door

12) Ook blijkt dat uit de houding in de gevallen van aanranding en 'insolentien', d.w.z. niet direct tot seksueel contact leidende lastigvallerij van vrouwen, die in mijn doctoraal scriptie behandeld zullen worden. Ik hoop deze scriptie in juni 1988 te hebben afgerond.

13) J. van Effen, *De Hollandsche Spectator*, dl. I, afl. 19. Hierin schrijft Van Effen dat de rechtenstudent, onbekwaam in het lezen van Latijn, slechts werkjes als de 'Haagsche Lichtmis', de 'Leidsche Student' en het 'Leeven van Jonker van der Moezel' leest.

het overige materiaal bevestigd zal worden. De studenten waren door de lakse houding van hun rechters noch genoodzaakt hun - seksueel - gedrag in te perken, noch waren zij verplicht hun attitudes ten aanzien van de bovengenoemde vrouwen te herzien.

FINANCIEEL OVERZICHT BOEKJAAR 1987

A. Verlies- en winstrekening

Uitgaven: Drukkosten Bulletin V / 1 (APA)	f 1574,10
Verzendkosten	224,00
Kamer van Koophandel	60,00
Organisatie bijeenkomsten	50,00
Afschrijving wanbetalers (Berkvens-Stevelinck, Houwaert, Gabriel)	255,00
Batig saldo	1026,59

totaal 3189,69

Inkomsten: Contributies leden Werkgroep 1987	2717,50
Achterstallige contributies	175,00
Verkoop oude jaargangen	180,00
Creditrente bankrekening	5,64
Rente spaarrekening	111,55

totaal 3189,69

B. Balans

Saldo bank per 31 december 1987	530,38
Saldo spaarrekening per 31 december 1987	4158,63
Te vorderen contributies over 1987 (29 x f 30,-)	870,00
Idem over 1986 (4 x f 25,-)	100,00

totaal 5659,01

Te voorziene drukkosten Bulletin V / 2 (1987)	1400,00
Vooruitbetaalde contributies 1988	30,00
Reserve	4229,01

totaal 5659,01

C. Begroting 1988

	1984	1985	1986	1987	1988
Inkomsten: Contributies Werkgroep	2260	2503	3018	2893	3600
Verkoop oude jaargangen	-	445	75	180	75
Giften	2500	1700	-	-	-
Rente bankrekeningen	11	20	67	117	125
totaal	4771	4668	3160	3190	3800
Uitgaven: Drukkosten Bulletin	2636	2756	2730	2974*	3200
Verzendkosten	276	216	16	224	250
Kamer van Koophandel	128	60	60	60	75
Intern. Commissie	68	-	144	-	75
Bijeenkomsten	78	45	52	50	100
Diversen en onvoorzien	50	7	-	-	100
totaal	3236	3084	3002	3308	3800

* Waarin inbegrepen het begrote bedrag drukkosten Bulletin V/2.

AANKONDIGING VAN BOEKEN

M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht. II: Wis- en Natuurkunde. Letteren. Technische Wetenschappen. Landbouwwetenschappen.* [Uitgave in eigen beheer, 1988] IX en 431 blz., ISBN 90 9001994 4. Te bestellen bij de auteur, Faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen, TUE, Postbus 513, 5600 MB Eindhoven.

Opnieuw heeft de auteur drie van zijn eerder in de reeks EUT-Reports van de Technische Universiteit Eindhoven verschenen onderwijskundige overzichten, samen met een nog ongepubliceerd deel, tot een meer handzame uitgave gebundeld. In een derde en laatste deel zullen overzichten over Diergeneeskunde, Economie, de Sociale Faculteiten en de Interfaculteiten verschijnen. Reeds in het onderhavige, tweede deel, vindt men personenregisters op de beide verschenen bundels. Een Engelse vertaling van de algemene inleiding op het eerste deel is op komst.

In het kader van het vijfde eeuwfeest van de ontdekking van Amerika verschijnt er een serie publicaties onder auspiciën van de *Commissio per al Ve centenari del descobriment d'America*, zo onder meer Enrique Gonzales y Gonzalez, Joan Lluís Vives. *De la escolastica al humanismo*. Generalitat Valenciana, Valencia 1987. XVII en 215 pp. ISBN 84 7579 414 9.

In dit fraaie boek komen achtereenvolgens aan bod: humanisme in Noord-West Europa (o.m. in de Nederlanden), Vives en Valencia (met nadruk op het milieu der bekeerde joden), Vives en Parijs (met speciale aandacht voor de universiteit en de invloed van Jan Dullaert en andere Nederlanders in Parijs). Een uitvoerige bibliografie sluit het boek af.

Biographisches Repertorium der Juristen im Alten Reich 16.-18. Jahrhundert. E, herausgegeben von Filippo Ranieri unter Mitarbeit einer Arbeitsgruppe des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte [= Ius Commune, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt/M., Sonderhefte: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 35]. Vittorio Klostermann, Frankfurt/M. 1987. XLV+583 S. ISBN 3 465 01808 7.

Aanvullend bij het project over "Juristische Dissertationen deutscher Universitäten, 17.-18. Jahrhundert (zie in verband hiermee *Batavia Academica* V (1987) 2, 52-53) wordt door de werkgroep van F. Ranieri een databank samengesteld met biografieën van Duitse juristen die actief zijn geweest in het Roomse Rijk der Duitse Naties. Nederlanders komen slechts in aanmerking voor zover dissertaties van hen bewaard zijn of indien ze een actieve rol in het 'Alte Reich' hebben gespeeld. Als vorm van testcase werden in deze band alle juristen waarvan de familienaam met de letter E begint gerepertorieerd. De Nederlanders kunnen snel teruggevonden worden met de hulp van het register 'Herkunftsorte bzw. -Länder'. De biografieën zijn samengesteld op basis van algemene rechtshistorische werken. Volledigheid werd niet nagestreefd, wel 'een eerste introductie tot'.

MEDEDELING

Wessel Gansfort en het noordelijk humanisme

Ter herdenking van Wessel Gansfort (ca. 1419-1489) organiseert de Rijksuniversiteit te Groningen van 29 tot en met 31 augustus 1989 een internationaal congres.

Wessel Gansfort behoorde, met onder meer Rudolf Agricola, Wilhelmus Frederici, Alexander Hegius, Rudolf von Langen en Antonius Liber tot de zgn. Aduarder Academie. Deze groep van geleerden introduceerde de *studia humanitatis* in Noord-Europa, waarmee de basis werd gelegd voor het werk van Erasmus, Melanchthon en talrijke zestiende-eeuwse geleerden.

De congrescommissie nodigt belangstellenden uit onderwerpen voor lezingen (van een half uur) over aspecten van leven en werk van Wessel Gansfort en in het bijzonder van het vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse noordelijk humanisme in te zenden. Toezeggingen voor lezingen dienen te worden vergezeld van een samenvatting, die vóór 15 maart 1989 moet worden ingezonden. Nadere berichten over het programma volgen dan rond 1 mei 1989. De voertalen van het congres zijn Engels, Duits en Frans.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de secretaris van het congres: drs. G.C. Huisman, conservator handschriften en kostbare werken, Universiteitsbibliotheek, Broerstraat 4, 9712 CP Groningen.

LA RÉVOCATION DE L'ÉDIT DE NANTES ET LES PROVINCES-UNIES

1685

THE REVOCATION OF THE EDICT OF NANTES AND THE DUTCH REPUBLIC

PROCEEDINGS OF THE | ACTES DU
INTERNATIONAL CONGRESS | COLLOQUE INTERNATIONAL
OF THE TRICENTENNIAL | DU TRICENTENAIRE
1-3 AVRIL 1985 / LEYDE / 1-3 APRIL 1985

QUINZE CONFÉRENCES, PUBLIÉES PAR / FIFTEEN LECTURES, EDITED BY
J. A. H. BOTS & G. H. M. POSTHUMUS MEYJES

★ ★ ★

G. H. M. Posthumus Meyjes (Leyde), *Les rapports entre les Eglises Wallonnes des Pays-Bas et la France avant la Révocation*; H. P. H. Nusteling (Nijmegen), *The Netherlands and the Huguenot émigrés*; P. J. A. N. Rietbergen (Nijmegen), *William III of Orange (1650-1702) between European politics and European Protestantism: the case of the Huguenots*; W. Th. M. Frijhoff (Rotterdam), *Modèles éducatifs et circulation des hommes: les ambiguïtés du second Refuge*; J. Stouten (Amsterdam), *Quelques textes littéraires sur la Révocation de l'Edit de Nantes: roman ou autobiographie?*; J. A. H. Bots (Nimègue), *Le Refuge et les "Nouvelles de la République des Lettres" de Pierre Bayle (1647-1706)*; E. Labrousse (Paris), *Pierre Bayle (1647-1706) face à la Révocation*; F. R. J. Knetsch (Groningue), *Pierre Jurieu (1637-1713) face à la Révocation*; J. Le Brun (Paris), *La spiritualité de Jean Claude (1619-1687)*; H. H. Hillenaar (Groningue), *Fénélon (1651-1715), la Révocation de l'Edit de Nantes et le Refuge*; R. Zuber (Paris), *L'Ecriture comique de "La France toute catholique"*; G. C. Gibbs (London), *Huguenot contributions to the intellectual life of England, c.1680-c.1720, with some asides on the process of assimilation*; M. Magdelaine (Paris), *Le Refuge: le rôle de Francfort-sur-le-Main*; E. François (Göttingen), *L'accueil des réfugiés huguenots en Allemagne*; R. Scheurer (Neuchâtel), *Recherches actuelles sur le Refuge huguenot en Suisse*

★

Amsterdam & Maarssen 1986 (APA-Holland University Press).
V, 224 pp. Broché / Softbound, 23 x 15. (ISBN 90 302 1294 2)

Ordering address / Bestellschrift / Adresse de commande / Besteladres:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

